ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԿՀԲԸ-Ի ԵՎ ARMENIAN REFUGEES (LORD MAYOR'S) FUND-Ի ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1915-1916 ԹԹ.)

XX դ. սկիզբը հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ամենածանր շրջաններից է: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, ի թիվս հայկական և ռուսական հասարակական-բարեգործական այլևայլ կազմակերպությունների, արևմտահայ գաղթականությանը մարդասիրական օգնություն էին ցուցաբերում նաև արտասահմանյան զանազան ընկերություններ:

Այս ժամանակահատվածում և դրանից հետո Մեծ Բրիտանիայում ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հայանպաստ մի շարք կազմակերպություններ, որոնցից մի քանիսը հիմնվել էին մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, իսկ մյուսներն իրենց գործունեությունն սկսեցին պատերազմի ընթացքում[1]:

Պատերազմի տարիներին ստեղծված բրիտանական ընկերություններից էին Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդը կամ ինչպես հաճախ անվանել են՝ Միսս Ռոբինզոնի կոմիտեն[I], Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդը ("Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund") և Հայ որբեր ֆոնդը[II]: Նշված ընկերությունների հիմնական նպատակը Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում որբանոցներ, սննդակայաններ հիմնելը, հայ գաղթականներին դեղորայք մատակարարելը, ինչպես նաև մարդասիրական այլ աշխատանքներ իրականացնելն էր: Նրանց աջակցությամբ գաղթականների համար արհեստանոցներ էին ստեղծվել Թիֆլիսում, Երևանում, Իգդիրում, Նոր Բայազետում, Դիլիջանում և այլ վայրերում[2]:

---

[1] Տե՛ս **Պողոսյան Բ.,** Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում (1914-1923 թթ.), Ե., 2005:

[2] **Акопян С.** Западная Армения в планах империалистических держав в период Первой мировой войны, Е., 1967, с. 92.

Հայ փախստականներին օգնություն տրամադրող բրիտանական կազմակերպություններից գլխավորը Հայ փախստականների (Լորդ քաղաքագլխի) ֆոնդն էր, որի ստեղծման մասին որոշումն ընդունվեց Լորդերի պալատի կողմից 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ին, իսկ հոկտեմբերի 15-ին այդ որոշման մասին հայտարարվեց Լոնդոնում, Լորդ քաղաքագլուխ Չարլզ Ջանսթոնի նախագահությամբ հրավիրված ցույցի ժամանակ: Ֆոնդը հիմնելու գործում մեծ ներդրում ունեին Լոնդոնի՝ ապագա Լորդ քաղաքագլուխ Կարլ Ռեյկֆիլդը, հայանպաստ գործունեությամբ աչքի ընկնող պառլամենտականներ Անեուրին Ուիլյամսը, Նոյել Բաքսթոնը և ուրիշներ[3]: Նշված բարեգործական ընկերությունները հանգանակություններ էին անում տարբեր միջոցներով, ինչպես, օրինակ, Մեծ Բրիտանիայի խոշոր քաղաքներում, այսպես կոչված, «Հայկական դրոշի օրեր» (“Armenian flag days”) կազմակերպելով: Դրանց ընթացքում վաճառվում էին հայկական դրոշներ, վաճառքից գոյացած գումարներն ամբողջովին տրամադրվում էին ֆոնդին[4]:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ անգլիական կառավարությունը, ոչ մի ֆինանսական աջակցություն չէր հատկացնում ֆոնդերին, բայց ամբողջությամբ վերահսկում էր նրանց դրամական միջոցների շրջանառությունը: Նույնիսկ ընդունվել էր մի օրենք, որի համաձայն, ֆոնդերը պետք է հաշվետվություն ներկայացնեին դրամական միջոցների շրջանառության վերաբերյալ, և եթե այն չէր բավարարում կառավարությանը, վերջինս իրավունք ուներ կասեցնելու դրանց գործունեությունը:

Լոնդոնի Լորդ քաղաքագլխի ֆոնդը գրեթե ստեղծման պահից սկսեց միջոցներ փոխանցել Կովկաս: Այն առավել սերտ հարաբերություններ էր հաստատել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության (ԿՀԲԸ)[III] և նրան կից գործող Հայկական կենտրոնական կոմիտեի (ՀԿԿ)[IV] նախագահ Սամսոն Հարությունյանի[V] հետ: 1916 թ. գարնանից սկսած, երբ Արևմտյան Հայաստանում ավելի նշանակալի դեր ստանձնեցին Հայաստանի վերաշինման հանձնաժողովը և Հայկական գյուղատնտեսական և արհեստագործական ընկերությունը, անգլիացիները որոշեցին համագործակցել նրանց հետ:

---

[3] Նույն տեղում, էջ 90, **Պողոսյան Բ.,** նշվ. աշխ., էջ 86: Անգլիական օգնության կոմիտեի (Անգլկոմ) գործունեությունը Հայաստանում 1920-ական թվականներին (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմող՝ **Ավետիսյան Ս.Ռ.,** Ե., 2014, էջ 3-4:

[4] Համբաւաբեր, Թիֆլիս, 18.XII.1916, № 51, էջ 1622:

Լորդ քաղաքագլխի ֆոնդի գործադիր կոմիտեի նախագահ Անեուրին Ուիլյամսի՝ 1915 թ. դեկտեմբերին ՀԿԿ-ին ուղարկած հեռագրից տեղեկանում ենք, որ վերջինիս հատկացվել է 37.312 ռուբլի՝ հայ փախստականներին օգնելու համար[5], իսկ մեկ այլ հեռագրից հայտնի է դառնում, որ նրան փոխանցվել է ևս 74.625 ռուբլի[6]: 1916 թ. հունվարին Լորդ քաղաքագլխի ֆոնդը Վոլժսկո-Կամսկի բանկի միջոցով Ս. Հարությունյանին փոխանցել է 80.750 ռուբլի՝ ՀԿԿ-ին հանձնելու համար[7], իսկ փետրվարին՝ 64.000 ռուբլի[8]:

Հայ գաղթականությանն աջակցելու նպատակով 1916 թ. գարնանը ֆոնդն իր պատվավոր քարտուղար Հարոլդ Բաքսթոնի գլխավորությամբ կազմակերպում է 8 հոգուց բաղկացած մի խումբ, որն ապրիլին ժամանում է Կովկաս: Առաքելության՝ Թիֆլիս ժամանելուց հետո, ապրիլի 18-ին, տեղի ունեցավ ՀԿԿ-ի արտակարգ նիստը, որի ժամանակ նախագահ Ս. Հարությունյանը ներկայացրեց ՀԿԿ-ի դրամական հաշիվները: Հրապարակված տվյալների համաձայն՝ 1915 թ. դեկտեմբերից մինչև 1916 թ. ապրիլի 1-ը կոմիտեն տարբեր աղբյուրներից ստացել էր 841.000 ռուբլի, որից 252.000-ն ուղարկել էր Լորդ քաղաքագլխի ֆոնդը[9]:

Հրապարակվող փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են նշված բարեգործական հաստատություններին հայ փախստականներին օգնելու նպատակով փոխանցված դրամական միջոցներին, պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Վավերագրերը տպագրվում են առաջին անգամ: Կատարել ենք ուղղագրական և կետադրական որոշ շտկումներ: Միջամտություններն արել ենք ուղիղ փակագծերում: Փաստաթղթերը վերնագրել ենք մենք:

ԱԴԱՄՅԱՆ Ն.Ս.

---

[5] Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 28, ց. 1, գ. 423, թ. 13:

[6] Նույն տեղում, թ. 17, 21-22:

[7] Համբավաբեր, 10.I.1916, № 3, էջ 10, ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 423, թ. 18, 70:

[8] Համբավաբեր, 7.II.1916, № 7, էջ 210, ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 423, թ. 55:

[9] Համբավաբեր, 24.IV.1916, № 17, էջ 518-519: Տե՛ս նաև **Տերոյան Վ.,** Իմպերիալիստական ծիծեռնակներ. Միսիոներա-բարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ռ.Օ. Սահակյանի, Ե., 2008, էջ 12, **Акопян С.,** նշվ. աշխ., էջ 93-95, **Պողոսյան Բ.,** նշվ. աշխ., էջ 89-90:

№ 1
ՀԵՌԱԳԻՐ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ԿՀԲԸ ՆԱԽԱԳԱՀ ՍԱՄՍՈՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ ԼՈՐԴ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՖՈՆԴԻՑ ԿՈՄԻՏԵԻՆ ԳՈՒՄԱՐ ՓՈԽԱՆՑԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

December 21st 1915
London

Samson Aroutanian Esq.[VI],
The Central Armenia War Victims Relief Committee,
Tiflis

Dear Sir

We have the pleasure to inform you that we yesterday cabled you the sum of roubles 37.312 for the relief of the Armenian refugees now in and around Tiflis.

We shall be glad to receive your acknowledgment of the money in due course.

Yours faithfully,
[Rita Retuwed]
Secretary

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 423, թ. 67: Մեքենագիր: Բնագիր:

№ 2
ԱՆՈՒՐԻԵ ՈՒԻԼՅԱՄՍԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՍԱՄՍՈՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

January 18th, 1916
London

Samson Aroutounian, Esqr.,
The Central Armenia War Victims Relief Committee,
Tiflis

Dear Sir

We have the pleasure to inform you that we yesterday cabled you the sum of 80.750 roubles for the relief of the Armenian refugees now in and around Tiflis.

We shall be glad to receive your acknowledgement of the money in due course.

Yours faithfully,
Aneurin Williams

ՀԱԱ, ֆ. 28, g. 1, գ. 423, թ. 49: Մեքենագիր: Բնագիր:

№ 3

ՀԿԿ-Ի ՆԱՄԱԿԸ ԼՈՐԴ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՖՈՆԴԻՆ ՍՏԱՑՎԱԾ ԳՈՒՄԱՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

January 20, 1916
Tiflis

Aneurin Williams Esq. M.P.
Chairman of Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund House of Commons
London

Dear Sir,

We have much pleasure in acknowledging the reiceipt of your two telegrams of 24 December and 15 January conveying to us the sums of 37.712 and 80.785 roubles respectively.

We sincerely thank you for these two sums you have kindly forwarded to support us in our work of relieving hundreds and thousands of homeless refugees.

The Armenian Central War Victims Relief Fund consisting of 24 members and acting under the high presidency of his Holiness the Catholicos, was formed in September 1914 as an adjunct to our Armenian benevolent society formed some 40 years ago possessing at present some 74 branches throughout the Caucasus.

We began the relief work of our compatriots from Turkey in December 1914 when during the Russian retreat from the invaded Turkish territory, some 60.000 Armenians followed the Russian army. But of course we felt the great

pressure after the disastrous retreat of 250.000 Armenians from Van and Melazgert in August 1915. It was a terrible situation to cope with and it required much larger means than we possessed to deal with the tragedy.

At present there are more than 200.000 refugees spread over the various centres in the Caucasus, the greatest refugees camps being Erivan (28.000), Etchmiadzin (25.000), Alexandropol (30.000) etc. All these unfortunate countrymen of ours are devoid of all necessaries of life having left their homes under terrible conditions.

As a rule they get 15 kopecks per day as relief money: and as the cold weather basset in, they have been receiving warm cilthing and some bedding. This allowance of 15 kopecks owing to high prices now prevailing, would hardly suffice to buy mere daily bread (pound of bread costs 7 kopecks).

As our two combined societies possess organized branches throughout all towns and even larger villages in Transcaucasia, we have been able to attend to the relief of our refugees well to the measure of the means at our disposal.

One of the main concerns of our committees has been the care of thousands of orphan children left in miserable circumstances in consequence of their fathers and mothers being killed by Turks or dead from starvation and disease. Several hundred such orphans died from lack of care before they were rescued. We have been keeping 9 orphanages in Dilijan containing 800 orphans, 8 at Tiflis with more than 850 orphans, 5 at Erivan with 700 orphans, 4 at Etchmiadzin with 370 orphans, and one each at Kars, Nor-Bayasid etc. There are still some 5.000 orphans whom we have not been able to accommodate.

On the whole the conditions of the refugees are far from being satisfactory. Even now thousands of them have not yet received any warm clothing or bedding. Diseases due to bad housing conditions, unsufficient food and other unfavourable circumstances continue to decimate the remnant of the Turkish Armenians.

The devastation of Turkish Armenia on such a great scale seems to be unknown to the outside world.

People who were once well-to do stand in silent anxions crowds waiting their turn to get the doles of weekly remettance or flour. Thousands are living in stables considered to be unfit even for animals, or are sleeping on the bare

mud basement floors. Women with children in their arms have walked hundreds of miles to escape the horrors of Turkish brutality and have arrived in their destination so dazed and tired that the joy of seeing a friendly...[VII]

ՀԱԱ, ֆ. 28, g. 1, գ. 423, թ. 28-29: Մեքենագիր: Բնագիր:

№ 4

ՀԵՌԱԳԻՐ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ԿՈՄԻՏԵԻՆ ԼՈՐԴ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՖՈՆԴԻՑ ԳՈՒՄԱՐ ՓՈԽԱՆՑԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Feb[ruary] 8th, 1916
London

Samson Aroutounian Esqr.
The Central Armenia War Victims Relief Committee,
Tiflis

Dear Sir

We have the pleasure to inform you that we yesterday cabled you the sum of 64.000 roubles for the relief of the Armenian refugees now in and around Tiflis.

We shall be glad to receive your acknowledgement of the money in due course.

Yours faithfully,
Aneurin Williams
Chairman.

ՀԱԱ, ֆ. 28, g. 1, գ. 423, թ. 16: Մեքենագիր: Բնագիր:

№ 5
ՆԱՄԱԿ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ԱՆՈՒՐԻԵ ՈՒԻԼՅԱՄՍԻՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

7 March 1916
N 531
Tiflis

Aneurin Williams Esq. M.P.
Chairman of the Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund
House of Commons.
London

Dear Mr. Williams,

We are much obliged to you for the 74.750 roubles cabled by your Fund and which we have duly received.

We express to your Fund also our deep gratitude for the sum of 80.750 roubles cabled by you on the 21st January last acknowledged by us on the 29th of the same.

Our Committee has under token the lask of repatrioting the refugees in their ruins as much as the military conditions are likely to secure their safety. The whole country in Erzerum, Mush, Bitlis etc. already occupied by our armies, is entirely devastated, and every piece of property, furniture or implement is either roped or destroyed. To enable refugees to go home and give them a chance of rebuilding their ruins, we are supplying them to the measure of the means at our disposal with agricultural requisites: seed corn, ploughs and cattle, as well as some means of erecting some sort of shelter for the next winter. No foodstuffs districts. We are trying to provide food for the able bodied male workers who are burning to go back and start cultivating their lauds, until the harvests is gathered next August.

We are urging as much as we can that women and children who are absolutely unable to help their men in the field warkspould he left here and provided with relief allowances until it is considered safe for them to join their breadwinners.

The Russian Army is advancing along the coast of the Black Sea. Rizeh was captured a few days ago and a telegram is just to hand from our agent

informing us that 60 Armenian orphans have already been rexued at Rizeh and that another lot of 200 Armenian women and children left behind by their Turkish opprenon during their hasty flight are on their way to Batum. We will at once send men to gather their ontraged remnant of our compatriots and give them every possible comfort they have been needing for such a long time. They are reported to have been shamefully ill-treated worn-out and almost left on the verge of starvation, your telegram inquiring whether it is desirable to send English doctors and nurses is most encouraging. As I wired you yesterday such medical help as you can send will greatly oblige us during this direst misery.

It demonstrates once more that in this saddest hour of our national history the generous British nation expressing itself through your Fund is kindly stretching us a hand to save Armenians so terribly reduced during the last year.

We are profoundly grateful for the help you propose to send.

I am [Samson Aroutounian], Sir
Yours very truly.

ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 423, թ. 26-27: Մեքենագիր: Բնագիր:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[I] **Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդի** (“Armenian Red Cross and Refugees Fund”) հիմնադիր համաժողովը տեղի ունեցավ 1914 թ. դեկտեմբերի 18-ին: Ֆոնդի ստեղծումը հանձնարարված էր Հայկական ընկերության (“The Armenian Society”) (1913 թ.) հիմնադիր Էմիլի Ռոբինզոնին և քարտուղար Կատս Բոնին: Հայկական կարմիր խաչի և փախստականների ֆոնդը պատերազմի տարիներին Մեծ Բրիտանիայում ստեղծված անգլիական առաջին կազմակերպությունն էր, որն օգնում էր արևմտահայ գաղթականներին: Նախագահը լորդ Ջեյմս Բրայսի կինն էր [տե՛ս **Акопян С.,** նշվ. աշխ., էջ 90, **Պողոսյան Բ.,** Բրիտանական հայանպաստ կազմակերպությունների օգնությունը հայ փախստականներին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, 2003, № 8, էջ 31-32)]:

[II] **Հայ որբեր ֆոնդը** (“Armenian Orphans Fund”) հիմնվել է (11/24.III.1917) Մանչեստրում: Ֆոնդում ընդգրկված էին անվանի գործիչներ, որոնք մեծ խանդավառությամբ դրամ էին հանգանակում հայ որբերի օգտին, նախագահն էր Մանչեստրի քաղաքագլուխը՝ լորդ Ջոն Մուգլը, պատվավոր քարտուղարն էր Մանչեստրի հայ հա-

մայնքի ներկայացուցիչ Ա. Մանաշյանը [տե՛ս Համբավաբեր, XI.VI.1917, № 22, էջ 480: **Акопян С.,** նշվ. աշխ., էջ 91, **Պողոսյան Բ.,** նշվ. աշխ., էջ 96-97]:

[III] **Կավկասի Հայոց Բարեգործական ընկերություն** – հիմնվել է բժիշկ Բագրատ Նավասարդյանի նախաձեռնությամբ (15.XI.1881) Թիֆլիսում: Նպատակը 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Կովկաս գաղթած հայերին օգնելն էր: Ինչպես նաև պետք է լուսավորություն տարածեր և նյութապես աջակցեր Կովկասի ու Արևմտյան Հայաստանի հայությանը: ԿՀԲԸ-ն օժանդակել է հայ գրողներին, հրապարակախոսներին, նկարիչներին, երաժիշտներին և այլոց: Թոշակ է տրամադրել Ռուսաստանի և Եվրոպայի տարբեր բուհերում, նաև Ներսիսյան դպրոցում և Գևորգյան ճեմարանում սովորող հայ ուսանողներին: Ընկերությունը ֆինանսավորում էր 140 դպրոց, հրատարակում հայերեն գրքեր, որոնց թվում՝ դասագրքեր (անվճար): Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դրանից հետո օգնել է հայ փախստականներին ու գաղթականներին, բացել է դպրոցներ, հիվանդանոցներ, որբանոցներ և ապաստարաններ: Միջոցներ է հայթայթել հայ ռազմագերիներին օգնելու համար: 1915 թ. դեկտեմբերից հրատարակել է «Համբավաբեր» շաբաթաթերթը: Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո՝ 1921 թ. մարտի 2-ին, ԿՀԲԸ-ն դադարեցրել է գործունեությունը:

[IV] **Հայկական կենտրոնական կոմիտե** – հիմնադրվում է 1914 թ. սեպտեմբերի 14-ին, ԿՀԲԸ-ն կից՝ ՀԿԿ-ի փախստականներին և կամավորներին օգնություն ցույց տալու նպատակով:

[V] **Սամսոն Ստեփանի Հարությունյան** (1875–1941) – իրավաբան, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ԿՀԲԸ նախագահ, Հայոց ազգային բյուրոյի անդամ: 1914–1916 թթ. ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ կամավորական շարժմանը: Հայ ժողովրդական կուսակցության փոխնախագահ, 1918–1919 թթ.՝ ՀՀ արդարադատության նախարար:

[VI] Esq. (Esquire) – էսքուայր՝ պատվավոր տիտղոս Անգլիայում, նամակագրության մեջ Esq. հապավումը գործածվում է նաև *ազնվազարմ պարոն* իմաստով:

[VII] Բացակայում է մեկ էջ: